

ОСВІТА У КЕРЧ-ЄНІКАЛЬСЬКОМУ ГРАДОНАЧАЛЬСТВІ У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Про стан суспільства, рівень економічного розвитку красномовніше за все свідчить його культура. У це ємне поняття входять різні складові, у тому числі й освіта. Мета цієї статті — простежити, як протягом століття відбувався процес формування різних типів освітніх установ на прикладі окремого регіону, відстежити джерела фінансування народної освіти, а також показати, яку роль відігравали органи громадського самоврядування, державна влада у цьому процесі.

Заснування 1821 р. Керч-Єнікальського градоначальства й порту спричинило пожвавлення економічного життя й більш швидкого росту населення. Торговельні інтереси городян, а також знов відкриті карантин і портова митниця, урядові заклади вимагали грамотних, освічених людей. Однак на той момент навчальних закладів, які б могли дати дітям необхідні їм знання, у місті не існувало. А дати своїм дітям домашню освіту могли лише заможні городяни. Саме тому однією з перших турбот призначеного 1828 р. на посаду Керч-Єнікальського градоначальника І. А. Стемповського, людини освіченої, стало відкриття в місті училища.

1829 р. турботи І. А. Стемповського увінчалися успіхом: найвищий дозвіл на відкриття повітового училища було отримано. Про важливість для керчан цієї події свідчить вміщений в «Одеському віснику» — першій газеті, що видавалася в Новоросії російською мовою, — опис церемонії відкриття [1].

Відкриття повітового училища відбулося 22 серпня (3 вересня) 1830 р. У той день після відправлених у церкві літургії й молебню процесія, в якій ішли градоначальник, духівництво, міські чиновники й викладачі, учені й прості громадяни, спрямувалися до будинку училища. Окропив водою приміщення й проголосивши «многие лета» царюючим особам, духівництво передало ведення свята в руки цивільних осіб. Церемонія продовжилася читанням указу про установу училища, а також нового статуту. Після цього директор училищ Таврійської губернії Ф. П. Заставський виголосив промову «Про любов до Бать-

ківщини», доглядач училища Ф. Ф. Бурдунов — «Про взаємний обов'язок батьків і вчителів у вихованні дітей» і т. ін. На закінчення зі словами подяки виступив учень другого класу А. Б. Ашик. Після врочистої частини у дворі училища був даний сніданок, під час якого присутні пожертвували на користь училища до 750 рублів.

Училище відносилось до розряду реальних. Серед обов'язкових предметів були математика, фізика, природознавство. Крім обов'язкових для повітових училищ предметів до програми навчання, за клопотанням керчан, увійшли мови: французька, італійська, новогрецька. Потреба у вивченні мов пояснювала не стільки багатонаціональним складом населення градоначальства, скільки інтересами торгівлі із країнами Європи. З тієї саме причини в училищі викладали й бухгалтерську справу.

Поступити у повітове училище могли тільки хлопчики. У Керчі, як і в усій Росії, у першій третині XIX ст. дівчини повинні були задовольнятися лише домашньою освітою. Залежно від добробуту родини і її устоїв дівчини одержували або примітивну початкову освіту, що виражалося в умінні читати, писати й рахувати, або більш різноманітну за рахунок дисциплін, які викладалися приватними вчителями. У російському суспільстві, однак, уже тоді почали розуміти, що тільки освічена мати й дружина може дати гідну освіту своїм дітям. Тому на той період у Росії з'явилася безліч приватних закритих жіночих пансіонів. Як правило, викладання в цих навчальних закладах перебувало на набагато більш низькому рівні, ніж у казенних навчальних закладах. І 1833 року російський уряд заборонив відкривати «без особливої потреби» подібні пансіони.

Коли керченський градоначальник князь З. С. Херхеулідзе почав клопотати про відкриття в Керчі навчального закладу для дівчиць «дворянського походження, обер-офіцерів і купецьких», громадськість міста гаряче підтримала його подання. Дозвіл на відкриття Керченського інституту для дівчиць — так він був названий — надійшов 1835 р. Після завершення відповідних приготувань у березні 1836 р. інститут відкрив двері для вихованок. Спочатку курс навчання був розрахований на три роки. Відповідно до статуту прийняті до інституту дівчини повинні були знати чотири арифметичних дії, швидко читати й писати поросійськи, що припускала початкова домашня освіта. Однак далеко не завжди навіть у родинях середнього статку батьки мали кошти для того, аби її надати. Виходячи із цього, при інституті був відкритий підготовчий клас.

За роки навчання дівчини одержували необхідні їм знання з російської мови й математики, французької і грецької мов, історії й географії. До програми входили також музика й танці. Залежно від форми навчання й місця проживання батьків (керчанам надавалася знижка) плата за рік навчання в інституті становила від 50 до 400 рублів асигнаціями.

Починаючи з 1845 р., Керченський дівочий інститут став іменуватися Кушніковським на згадку про феодосійського купця Григорія Сергійовича Кушнікова. Кушніков, побажавши відкрити у Феодосії дівочий інститут, виділив на цю мету капітал у 300 тисяч рублів асигнаціями. Різного роду обставини перешкодили цьому бажанню здійснитися. Після смерті Кушнікова капітал, відповідно до бажання спадкоємців, був приєднаний до коштів Керченського дівочого інституту.

1. Будинок Керченської Олександрівської гімназії гімназії. З поштівки кінця XIX — початку XX ст. Фонди КДІКЗ, ТИ-1649.

В Керченського жіночого інституту в період його становлення було чимало високих заступників. Найвідомішим з них став всесильний Новоросійський і Бессарабський губернатор М. С. Воронцов. З його ім'ям зв'язаний не лише факт відкриття інституту й приєднання до коштів інституту капіталу Кушнікова, але й спорудження будинку для інституту. Справа в тому, що 1840 р. імператор Микола II власноруч викреслив із числа витрат, що передбачалися на 1841 рік, суму, необхідну для будівництва будинку інституту. Воронцов запропонував профінансувати будівництво з капіталів Бессарабської області для того, аби ця позика була погашена протягом 37 років з витрат міста, на що й одержав Найвищий дозвіл [2]. Дружина Воронцова, Єлизавета Ксаверіївна, була почесною попечителькою інституту. І на згадку про неї й керченського градоначальника Захарії Семеновича Херхеулідзе, які чимало зробили для цього навчального закладу, інститутська церква носила імена св. Захарія й Єлизавети.

До 80-х рр. XIX ст. інститут являв собою цілий комплекс будівель: центральний двоповерховий корпус із церквою усередині, одноповерховий корпус інститутського лазарету, два двори з господарськими службами, розділеними між собою садом з алеями й альтанками.

Зарухування до Керченського Кушніковського інституту вимагало представлення цілої низки документів. Так, у 70-ті рр. XIX ст. до їх числа входили: заява з доданням станової суми в розмірі піврічної оплати, підписка у своєчасному сплачуванні грошей з поручництвами двох благонадійних осіб, а також свідоцтво про народження, довідка про здоров'я, документ про звання батька.

До кінця XIX ст. дівочий інститут перетворився на досить значний заклад із семирічним курсом навчання. Якщо 1836 р. в інституті навчалася 43 дівчини, то до кінця XIX — на початку XX ст. число учениць збільшилося до 200. Дівчи-

нам давали блискучу на той час освіту: крім загальноприйнятих загальноосвітніх предметів, вони вивчали історію мистецтв, їх учили не лише правильно, але й красиво, вишукано писати, складати вірші, малювати. І обов'язково прищеплювали гарні манери. У міру просування із класу в клас вихованки здобували не тільки необхідні для освічених жінок того часу знання, розвивали свої світські таланти, але й здобували навички ведення домашнього господарства. Для цього при інституті була зразкова кухня, де під керівництвом досвідченої куховарки дівчини осягали ази «кухонних» наук. Крім того, їм доводилося шити собі білизну й одяг.

Особлива увага приділялася викладанню в останній рік навчання педагогіки. Близько 10% учениць залишали стіни інституту зі званням домашньої вчительки, що дозволяло випускниці надалі навчати власних дітей або, за бажанням або необхідністю, проявляти себе на педагогічному поприщі.

Наступне після Кримської війни десятиліття Керч-Єнікальське градоначальство переживало економічний підйом, зв'язаний насамперед з масштабним цивільним і військовим будівництвом. Росія, яка після укладення Паризького мирного договору була позбавлена права мати на Чорному морі флот, для захисту портів Азовського моря спішно почала будівництво потужної фортеці у входу до Керченської протоки. Військове будівництво не лише сприяло розквіту промислів у градоначальстві, але й залучило в місто нове населення. Справжній потік переселенців заюшив у місто після скасування кріпосного права.

Ріст промисловості, поява нових робочих місць вимагали змін у стані освіти. У Керчі міцніла свідомість того, що знання, які діти одержують в училищі, недостатні для продовження освіти. А відсилати своїх дітей на навчання в інші міста вважалося не завжди бажаним.

Клопотання про реорганізацію повітового училища в гімназію було порушено Думою від імені Керченського співтовариства 1859 р. Листування з різними відомствами тривало протягом чотирьох років. Тривалість листування пояс-

3. Г. А. Шенгелі — випускник Керченської гімназії. Фото 1910-х рр. з сімейного архіву Добрових. Публікується вперше.

нювалася тим, що уряд уважав недостатніми ті кошти, які місто могло вишукати на утримання гімназії. Лише після того, як керченська громада винесла вирок, у силу якого з усього приватного нерухомого майна на утримання гімназії міг стягуватися збір у розмірі 1/4% від оцінної вартості, нарешті, 1863 р. прийшов довгоочікуваний дозвіл. З моменту заснування гімназія стала йменуватися Олександрівською на честь імператора Олександра II, що царював на той час, а декількома роками раніше надав розореній війною Керчі значні пільги. Царствене ім'я надавало право на особливу увагу з боку органів влади. Досить сказати, що 1867 р., коли Керченська чоловіча гімназія робила перший випуск учнів, які закінчили в ній повний курс, на кожному публічному іспиті особисто був присутній градоначальник віце-адмірал О. П. Спцін.

У перші роки існування гімназії довелося стикнутися з різними труднощами. Не відповідав завданням, що змінилися, навчального закладу маленький будинок, що дістався у спадщину від повітового училища, який вимагав ремонту. Катастрофічно не вистачало книг, навчальних посібників. Тривогу інспекторів Одеського навчального округу, що курирували гімназію, викликали кадрові питання. Так, деякі викладачі, що перейшли в гімназію з училища ані за знаннями, ані за педагогічною наснагою не відповідали необхідним вимогам. Управління гімназією було утруднене через відсутність протягом тривалого часу директора. Серед викладацького складу спостерігалися розбіжності, які не сприяли успіху навчального процесу. Не завжди гладко складалися взаємини педагогічного колективу з батьками учнів.

Об'єднаними зусиллями труднощі періоду становлення були переборені. Доказом може служити свідчення професора Новоросійського університету К. І. Коростельова, який 1867 р. з інспекційною поїздкою відвідав Сімферопольську й Керченську гімназії. Відзначаючи перевагу відповідей керченських гімназистів перед сімферопольськими, він писав: «відповіді учнів цієї гімназії з математики були більш чіткими, більш ґрунтовними й виявляли більше навичок у розв'язанні задач, письмо під диктування й твори російською мовою відрізнялися більшою правильністю у граматичному й логічному відношеннях, а з відповідей з фізики можна було помітити, що у викладанні цього предмету звер-

4. Будинок жіночої гімназії.
З поштівки кінця XIX — початку XX ст.
Фонди КДІКЗ, ТИ-2675.

тається особлива увага на ті питання, які містять у собі математичні висновки» [3].

На момент відкриття в гімназії у 1863-1864 навчальному році навчалось 74 чоловік, у наступному — 117, через ще рік, у 1865–1866 — 161 [4]. Цікавим є національний склад перших гімназичних наборів. Так, 1865 р. з 161 гімназистів було 80 росіян, 43 греки, 35 євреїв і 3 німців.

До початку ХХ ст. у гімназії навчалось вже близько 300 учнів.

На той час гімназія перетворилася на восьмикласний навчальний заклад, який розташовувався у спеціально вибудованому на початку 1870-х рр. будинку з оснащеними відповідним чином кабінетами, бібліотекою, фотолабораторією.

Навчання у гімназії було платним. Спочатку плата за рік навчання становила 10 рублів, пізніше — 20. 1913 року рік навчання дитини обходився батькам у 60 рублів [5]. У деяких випадках за рішенням педагогічної ради непересічні діти, які не мали батьківських коштів, звільнялися від плати за навчання.

У перший клас гімназії приймалися діти у віці 10 років. На вступному іспиті вони повинні були продемонструвати вміння швидко читати поросійськи й переказувати прочитане, писати під диктування, читати церковнослов'янські тексти, знати арифметичні дії. До навчальної програми гімназії входили такі предмети: російський мова, латина, математика, фізика, історія, географія, іноземні мови. До числа обов'язкових предметів (до початку ХХ ст.) відносився спів, музика, гімнастика, морський спорт.

З 1888 р. до курсу обов'язкових дисциплін було впроваджене навчання військової справи. До учнів у процесі навчання пред'являлися досить високі вимоги, дуже строго стежили й за дисципліною. Випускник гімназії Ф. В. Аверкєв у спогадах писав: «після десяти годин вечора учням без батьків на вулицях перебувати заборонялося. У місцевий драматичний театр можна було ходити тільки на окремі й рідкі спектаклі з дозволу ... від дирекції гімназії. Було строго обов'язковим відвідування усіх церковних служб, за порушення гімназичних правил неминуче впливала кара у вигляді відсиджування «без обіду», зниження оцінок за поведінку й навіть виключення з гімназії» [6]. Можливо, на тлі всіх «строгостей», якими супроводжувався навчальний процес, особливо запам'ятовувалися учням гімназії обдаровані викладачі, яких у 1910-ті рр. у Керченській гімназії було чимало. Їхній педагогічний талант сприяв тому, що зі стін гімназії вийшло чимало цікавих і визначних людей, котрі виявили себе на різних життєвих поприщах.

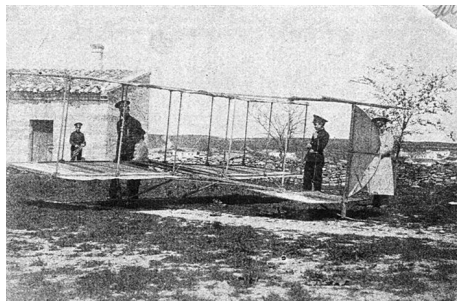
5. Педагогічна рада чоловічої гімназії.

1866 р. Фото з: Федотов П. М.

Пятидесятилетие Керченской

Александровской гимназии. — Керчь, 1914.

Особливо яскравою особистістю, за спогадами випускників гімназії, був викладач фізики й хімії Митрофан Іванович Кустовський. У викладацьку практику він у якості основного запровадив експериментальний метод навчання. Він уперше організував у гімназії фізичний кабінет, де, залучаючи учнів до проведення досвідів, наочно демонстрував їм закони хімії й фізики. Один з учнів М. І. Кустовського — В. М. Бусслер — став учителем

6. Зборка планера у дворі Булганакської школи. Фото 1913 р. З сімейного архіву Добрових. Публікується вперше.

фізики, інший — Є. Томашевський — захистив дисертацію з історії викладання фізики в школі, третій — С. А. Векшинський — став фізиком-радіотехніком, академіком АН СРСР, Героєм Соціалістичної праці, лауреатом Ленінської премії [7]. За спогадами вже згаданого вище Ф. В. Аверкієва, перший досвід з «бездротового телеграфування» С. А. Векшинський разом з іншими гімназистами поставив на уроках М. І. Кустовського. Своєю захопленістю педагог фізики заражав навіть поетичні натури. Майбутній поет-перекладач Г. А. Шенгелі, навчання якого в Керченській гімназії припало на ті самі роки, під враженням польотів С. І. Уточкіна, що приїжджав у Керч, користуючись порадами Митрофана Івановича, змайстрував планер [8]. Спроба використати його як літальний апарат виявилася не зовсім удалою: Шенгелі впав на землю з уламками крил. Набагато більше повезло іншому експериментаторові. Ним виявився О. Г. Добров, син учителя початкової Булганакської школи Г. І. Доброва і теж учень Олександрівської гімназії [9; 10]. На подвір'я своїх батьків він за власними креслениками за участю С. А. Векшинського змайстрував планер і навіть літав на ньому, користуючись висхідними потоками повітря. Через багато років, його племінниця З. А. Доброхотова передала у фонди Керченського заповідника хронікальну фотографію 1912 р., на якій зафіксовано один з польотів О. Г. Доброва над керченським передмістям.

Пройшовши курс навчання в Керченській Олександрійській гімназії і здавши іспити на гімназичний атестат, випускники могли бути зараховані без іспитів на перший курс університетів, а також користувалися певними перевагами у випадку вступу на державну або військову служби.

У пореформену добу — добу змін — російське суспільство жваво обговорювало питання щодо стану жіночої освіти. Виражаючи інтереси прогресивної його частини, міністр освіти граф Д. А. Толстой у звіті імператорові Олександрові II писав: «у всіх освічених країнах давно вже визнано, яку велику роль віді-

грає мати сімейства у справі виховання: від тих порад, від тих првил, які вона зуміє вселити дітям, залежить весь наступний їхній напрям, тому що добрі приклади, засвоєні в молодості, рідко пропадають. Але тільки в тому випадку жінка може виконати своє високе покликання, що лежить на ній, якщо вона сама володіє достатньою мірою розумовим і моральним розвитком, аби усвідомити собі свої обов'язки» [11]. Для жінок у Росії на той час можливість одержати освіту обмежувалася приватними пансіонами й інститутами, закладами закритими, а також жіночими училищами й гімназіями. Однак училища відрізняв низький рівень освіти, а жіночі гімназії були великою рідкістю. В 1860-ті рр. у Росії було всього 98 гімназій, з них тільки сім — жіночих.

У Керчі питання про відкриття жіночої гімназії виникло майже водночас з обговоренням проблем чоловічої освіти. Міська влада постійно піклувалася, аби освіта стала доступною представникам усіх станів і віросповідань. Якщо прийом до чоловічої гімназії базувався на основі принципу всестановості, то Кушніковський дівочий інститут був значною мірою закладом привілейованим. Не маючи можливості помістити дочок в інститут у силу соціального стану, керчани середнього статку вимушено прибігали до послуг приватних осіб, які утримували пансіони й курси. 1869 р. Міська дума визнала за необхідне відкрити жіночу прогімназію, а 1873-го — гімназію. Щорічно Керченська міська дума визначала на утримання гімназії 5600 рублів [12]. Завдяки зусиллям міської влади й благодійної допомоги 1885 р. для гімназії був зведений новий будинок на одній з центральних вулиць міста — Дворянській (нині — вул. Театральна), що вважалася однією з найкращих в екологічному відношенні.

До початку XX ст. у жіночій гімназії навчалася понад 400 чоловік [13]. Серед дисциплін, які викладалися дівчинам у гімназії, були такі: російська мова й педагогіка, математика, історія, географія, краснопис і малювання, мови — німецька і французька. Крім того, викладали спів, рукоділля, танці й гімнастику. Крім предметних викладачів, у гімназії існував інститут класних дам, які були присутні на всіх уроках і поза класними заняттями стежили за поведінкою вихованок. Таким чином, навчання й виховання у гімназичних стінах було покладено на різних педагогів. Класні дами спостерігали за зовнішнім виглядом учениць, учили гарним манерам не тільки у гімназичних стінах, але й за їх ме-

7. Будинок Кушніковського дівочого інституту. З поштівки кінця XIX — початку XX ст. Фонди ДАІКЗ, ТИ-1656.

жами. Випускниця керченської жіночої гімназії А. Соловійова у спогадах писала: «класна дама пояснювала нам, як здороватися із учителями, з дорослими (не подаючи руки, реверансом), учила нас увчливості як зі старшими, так і між собою, говорила про нашу поведінку на уроках у школі й громадських місцях» [14].

До початку XX ст. жіноча гімназія стала одним з найпопулярніших навчальних закладів у місті. Вона мала гарну бібліотеку, добре обладнані, світлі великі класні кімнати. Просторі коридори мали паркетні підлоги, зручні диванчики. При гімназії був сад з терасами, а на самому верху — велика відкрита гарна альтанка. Останнє хочеться відзначити особливо. Міська влада стежила за тим, аби при навчальних закладах розбивалися сади не тільки для того, аби учні могли там гуляти, але й для того, щоб вони одержували там навички садівництва.

Навчання в жіночій гімназії, як і в чоловічій, було платним. Але й тут обдаровані учениці могли звільнитися від плати за навчання. Причому відсоток таких учениць був високий. 1906 р. Міська дума запропонувала гімназичній раді скоротити число «безкоштовних» учениць, і надалі стежити за тим, аби їх число не перевищувало 25% [15].

Кушніковський дівочий інститут, чоловіча й жіноча гімназії за рідкісними винятками були недоступні дітям простих міщан, робітників і жителів численних селищ, що оточували місто. Тим часом, у 1860-ті рр. у найбідніших верствах населення Керчі спостерігалася «зростаюча потреба в освіті». Після Кримської війни, у роки якої єдина освітня установа Керчі — повітове училище — була зруйнована, у місті було відкрито кілька нових навчальних закладів. Головну роль у відновленні будинку повітового училища зіграв керченський купець В. Я. Гуцин. Довідавшись, що передбачена для будівництва архітектором сума є занадто великою, він узявся за половину цієї суми відновити будинок. Крім того, він власним коштом придбав для училища меблі й інше приладдя. У серпні 1857 р. у присутності градоначальника й інших почесних гостей училище знову відкрило двері для вихованців. Добродійності В. Я. Гуцина керчани були зобов'язані й відкриттю 1856 р. одного з двох парафіяльних училищ, першого повоєнного навчального закладу.

Потреба одержати хоча б якусь освіту серед бідного міського населення

9. Учитель Булганакської школи
Г. І. Добров з дружиною й дітьми.
Фото початку XX ст. з сімейного архіву
Добрових. Публікується вперше.

була настільки велика, що в місті крім двох парафіяльних і одного повітового училищ відкрилися єврейське казенне училище з Талмуд –Торою й хедерами, чотири частки училища для учнів обох статей, недільні школи. Останні були настільки популярні, що в них іноді одноразово збиралося до 95 чоловік [16]. Особливо слід відзначити духовне училище при Керч-Єнікальському благочинії. Училище було відкрито стараннями отця Іоанна Кумпана, й зовсім не одержувало коштів на існування. Тяга різних шарів міського населення до освіти й суспільна думка в цьому питанні стали, ймовірно, причиною, що міська влада, приділяючи першорядну увагу привілейованим навчальним закладам, все-таки знаходила кошти і для початкових шкіл.

Поряд із загальноосвітніми установами середньої ланки (т. зв. середньоначальними закладами) у Керч-Єнікальському градоначальстві склалася згодом ціла мережа початкових шкіл. До їхнього числа входили міські й сільські початкові школи, школи грамоти, церковно-парафіяльні школи, приватні училища.

Більша частина подібних загальноосвітніх закладів була створена в період загальнодержавної шкільної реформи 1864 р. По суті, їм була уготована роль «школи для нижчих класів народонаселення». Характерною рисою цих закладів було те, що їх могли створювати всілякі відомства й організації. На думку російського уряду, завдання таких шкіл повинні були полягати «не тільки в навчанні грамоті, але головним чином у розвитку в народі морального й релігійного почуття, охоронити його (народ. — Авт.) від пороків, від грубих забобонів, які зміцнилися в середовищі внаслідок неучтва» [17]. Статутом 1864 р. вчителі народних шкіл, як і вчителі повітових училищ, отримували жалування з державних, земських або муніципальних коштів. Крім того, їм надавалося право безкоштовного користування казенною квартирою, опаленням і освітленням.

У другій половині XIX — на початку XX ст. у Керч-Єнікальському градоначальстві майже усі міські й селищні школи нижчої ланки утримувалися за рахунок міських коштів. Народні училища й школи територіально розташовувалися у всіх частинах міста й селищах: на Глинищі, у Форштадті, у Босфорському й Нагорному районах. Селищні муніципальні школи були в Аджімушкаї, Баксах, Булганаці, Джарджаві, Капканах, Новому й Старому Карантинах, Катерлізі, Оссовинах.

Відповідно до постанови Міської думи від 28 листопада 1894 р. на згадку про імператора Олександра III для народних шкіл, що утримувалися за рахунок

10. Випускниці Кушніковського дівочого інституту. Фото початку XX ст.

міського бюджету, були вибудовані нові будинки. Тільки 1896 р. на такі цілі було витрачено 30 тис. рублів [18]. Місто оплачувало також придбання навчальних посібників і меблів, роботи з облаштування шкільних подвір'їв, садів і виноградників, формування шкільних бібліотек. Якщо школа не мала свого приміщення, міська влада оплачувала наймання приміщення. На утримання народних шкіл, приміром, 1896 р.

11. О. Г. Добров на планері.

Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7071.

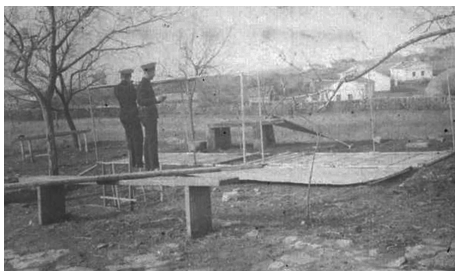
Публікується вперше.

з міського бюджету було асигновано 4 964 рублі, на всі потреби освіти — 54117 рублів, а загальна сума міських витрат склала 285 896 рублів [19].

До 1901 р. на території градоначальства діяли 23 початкові школи, у яких навчалось близько 3 тисяч чоловік. У програмах цих шкіл стояли російська мова й математика, історія й географія, і, звичайно ж, Закон Божий. Останній предмет був обов'язковий, і стояв на першому місці в усіх без винятку освітніх установах. Іноді на уроках Закону Божого прогульниками ставали викладачі предмета. Так, 1906 р. Керченська дума одержала відомості, що законоучитель Пилип Бешляга за весь рік в одному з міських народних училищ провів усього лише сім уроків. Здається, причина полягала в тому, що навантаження, яке лягало на законоучителя, була непомірним. Територіальна розкиданість училищ була великою, а роз'їзні настільки низькими, що встигнути всюди він не міг. Обговоривши питання про поліпшення викладання Закону Божого в народних училищах, Дума ухвалила порушити перед Таврійським єпископом клопотання про дозвіл викладати цей предмет учителям народних училищ під наглядом священників [20]. Учні неправославних віросповідань мали право не бути присутнім на уроках Закону Божого. Для них проводилися окремі заняття віри законоучителями відповідних конфесій.

Влада не перешкождала існуванню неправославних чисто релігійних шкіл. 1902 р., скажімо, у градоначальстві діяли школи при римсько-католицькій і вірмено-григоріанській церквах, татарське училище, тора й шість хедерів. Національні школи утримувалися, в основному, за рахунок благодійних товариств і приватних пожертвувань. Курс загальноосвітніх дисциплін у таких школах був невеликим. На вимогу влади національні релігійні школи повинні були вивчати російську мову й російську історію. Разом з тим, заохочувалося й вивчення національних мов. Відомий випадок, коли для більш повного й правильного викладання предмета, учитель татарської мови був спрямований на курси в Сімферополь, де запрошений з Петербурга професор-сходознавець читав на цю тему цикл лекцій.

Як приклад організації занять у національних школах приведемо вірмено-григоріанську. На зламі ХІХ–ХХ ст. у неї приймали дітей бідних вірменів: як хлопчиків, так і дівчинок. Усі учні були розділені на три групи: у першу входили зовсім неписьменні, у другу — що вміють читати й писати, у третю — ті, хто завершував навчальний курс. Випускники третьої групи повинні були вільно читати й писати, знати чотири

12. Зборка планера у дворі Булганакської школи. 1912 р. Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7616. Публікується вперше.

ри арифметичних дії. Викладали в школі всього три чоловіки: учитель вірменської мови, учителька російської мови й арифметики й священник, який за працю не одержував ніякої оплати. Заняття проводилися в такий спосіб: з 9 до 10 годин учитель вірменської мови займався одночасно з усіма учнями, з 10 до 12 учителька російської — із другою й третьою групами й учитель вірменської мови — з першою групою. Причому, заняття проводилися в одному приміщенні. Завідувач школи полковник М. Хітаров писав: «беручи до уваги малолітність дітей, мале їхнє виховання й нерозуміння ними добре правил дисципліни, в школі панує такий шум, що не можна робити пояснення, вислухати добре відповіді учня й взагалі правильно вести заняття» [21]. Зарплата вчителів була мізерною, учитель вірменської мови одержував 15 рублів на місяць, учителька російської — 10 рублів (для порівняння: 12–15 рублів одержувала в ті ж роки гарна куховарка) [22].

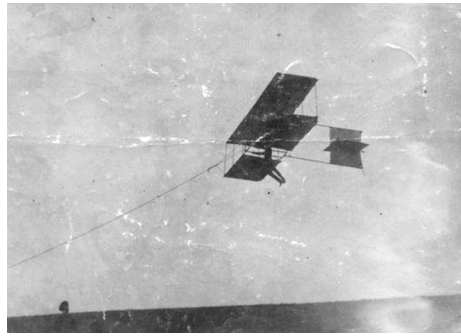
Слабким місцем усіх початкових шкіл, особливо в 1860–1870-ті рр. була нестача добре підготовлених педагогів. Тоді уряд вирішив залучити як учителів для початкових шкіл випускників духовних семінарій. Теоретичну підготовку вони одержували високу, а влаштуватися часто не могли через відсутність вільних приходів. Їхня участь у справі освіти вважалася подвійно корисною: з одного боку, молоді люди отримували можливість заробити собі на скромне існування, з іншого боку — суспільство одержувало відмінних учителів для найпростіших (і разом з тим найскладніших) слухачів — народу. Проблему кадрів для народних шкіл вирішували й за допомогою випускників гімназій, які одержували належні атестати.

Звичайно, знання, які давали початкові школи, були недостатніми для якогось-небудь продовження освіти. Причини такого стану варто шукати не тільки в усіченому обсязі освітніх програм і нестатку підготовлених педагогів. Економічний стан більшої частини родин учнів початкових шкіл була таким, що діти не мали можливості довго вчитися. Багато хто приходив у початкові школи для то-

го, аби просто навчитися читати й писати, а потім змушений був заробляти собі на існування. Показові щодо цього спогади Й. З. Мерліна-Севастопольського. Син сторожачи головної єврейської синагоги, початкову освіту він одержав у хедері, де його й інших єврейських дітей навчили молитвам. Потім він поступив у двокласну Талмуд-Тору, де викладання здійснювалося російською мовою. За його свідченням, школа давала замало знань: «арифметика закінчувалася на звичайних дробах, з десятковими дробами ми не були знайомі. З російської мови ми проходили граматику, а синтаксис не вивчали» [23]. На випускних іспитах, у присутності рабина й інспектора народних училищ Й. З. Мерліна екзаменували за Законом Божим. Випускники читали текст Біблії російською і давньоєврейською мовами і робили усний переклад. Закінчення школи не давало прав подальшого вступу навіть до міського ремісничого училища. Й у віці одинадцяти років Й. З. Мерлін влаштувався учнем в одне з керченських фотоательє.

Якби Й. З. Мерлін навчався у Єврейському училищі декількома десятиліттями раніше, можливо, у нього був би шанс продовжити освіту. У 1860-ті рр. стараннями й завдяки фінансовій підтримці почесного блюстителя Керченського єврейського училища Бродського при училищі відкрився додатковий клас, де дітям з єврейської громади викладалася англійська мова, природничі науки й географія. Головна мета цієї акції полягала в тому, аби приготувати дітей до поступлення в гімназію. 1865 р. Бродський вніс гроші за право навчання у гімназії 12 єврейських хлопчиків, і, крім того, придбав для них одяг, книги, інші навчальні посібники, найняв квартиру з повним утриманням. І нарешті, для гімназистів-євреїв ним же були організовані репетиційні уроки.

Поява на території градоначальства в другій половині XIX ст. мережі промислових підприємств привела до виникнення ряду спеціалізованих професійних шкіл. Так, 1876 р. для підготовки штурманів був відкритий морехідний клас, 1884 р. — ремісниче училище, 1904 р. — торговельна школа ім. цесаревича Олексія. Професійні школи були при Іоанно-Предтеченській церкві, при благодійних товариствах, при початкових школах і т. ін. Морехідні класи в адміністративному відношенні перебували у віданні Міністерства фінансів по департаменту торгівлі й мануфактур, а в навчальному відношенні підкорялися Міністерству народної освіти. Відкриттю морехідного класу в Керчі передувала

13. Політ О. Г. Добрава на планері. 1912 р.
Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7618.
Публікується вперше.

тривала полеміка щодо доцільності й можливості його відкриття, про комплектування належними викладацькими кадрами. 1873 р. Дума на черговому засіданні, розглянувши питання про створення морехідного класу, ухвалила видавати на утримання училища щорічний посібник від міста в розмірі 200 рублів. Купець першої гільдії, потомствений почесний громадянин А. К. Константинов запропонував одне з власних своїх приміщень у дворічне безплатне користування, а гласний Миської думи С. А. Павлович — одноразову допомогу розміром в 100 рублів. Нарешті, 1 листопада 1875 р. морехідний клас у Керчі було відкрито [24]. У перший рік його існування до нього поступило 34 чоловіки. 1902 р. в ньому навчалося 85 чоловік, 1915-го — 52 [25]. На початку ХХ ст. морехідний клас утримувався за рахунок надходжень від миської скарбниці, плати за навчання від учнів, а також за рахунок дотацій від Головного управління торговельного мореплавання й портів і Міністерства торгівлі й промисловості. З відкриттям цього класу місто щорічно одержувало достатню для потреб місцевої промисловості кількість власних морських фахівців: штурманів і шкіперів каботажного й далекого плавання.

За рахунок міста утримувалося відкрите 1884 р. ремісниче училище. Курс навчання в училищі був п'ятирічним: чотири роки вивчали теорію й практику, а в останній рік — тільки практику. У статуті училища йшлося про те, що мета навчання полягає в «готуванні знаючих ремісників-практиків, а не теоретиків. Через це особлива увага повинна бути звернена на практичне вивчення ремесел» [26]. В училище приймали хлопчиків і юнаків у віці 12–16 років. Навчання було безкоштовним. Із загальноосвітніх предметів в училище викладали російську мову, арифметику, географію, історію, креслення й малювання. За професійним навчанням в училищі були створені дві групи: слюсарно-ковальська й токарно-колісна. Число учнів постійно збільшувалося: від 32 чоловік 1885 р. до 110 — 1903-го [27].

Навчальні заклади професійного напрямку пробували відкривати й приватні особи. Однак утримання їх обходилося так дорого, що плата за навчання жодною мірою не покривала всіх витрат. Проіснувавши якийсь час, такі навчальні заклади закривалися. Приведемо як приклад, реальне училище, відкрите гласним Керченської миської думи А. П. Войковим, батьком майбутнього ре-

14. Викладачі й учні чоловічої гімназії у дворі поблизу метеорологічної станції.

1910-ті рр. Фонди КДІКЗ, Ф-7629.

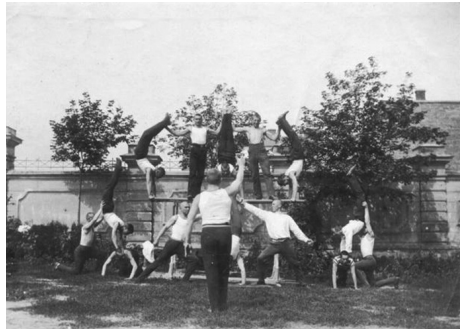
Публікується вперше.

волюціонера П. А. Войкова. 1892 р. він вирішив закрити реальне чотирикласне училище, яке ним утримувалося. З нагоди закриття училища він звернувся до членів Думи із пропозицією придбати в нього зі знижкою училищне майно: класні меблі й навчальні посібники. «Навчальних у реальному училищі парт, столів, карт і картин цілком достатньо для такого, яке має бути в Керчі чотирикласного міського училища, хоча згадані навчальні посібники були б досить корисні й для народних шкіл, тому що в більшості з них щодо цього ... особливо зауважується недолік у картинах, необхідних для пояснювального читання. Для малювання й креслення є колекція гіпсових орнаментів і інших фігур» [28]. Майно розформованого училища було придбано Думою для міського ремісничого училища частиною зі значною знижкою від 10% до 50%, а частиною отримано від колишнього власника безкоштовно. Серед придбаних і переданих Войковим безоплатно посібників виявилися колекція з десяти картин з наочного навчання «З російського життя й природи», картини з ремісничого навчання, фізичної географії, свят, географічні карти, у тому числі, і Австралії, глобус, письмове приладдя. Власністю ремісничого училища стали також поруддя Аріадни, Венери, Пушкіна, Гоголя, Шевченка.

В основному коштом керченського купецтва втримувалася торговельна школа ім. цесаревича Олексія. У будинку торговельної школи були небачені для того часу комунальні зручності: водяне опалення й каналізація. Школа готувала бухгалтерів і рахівників. Навчання було платним. Навчальних класів було шість: два підготовчих і чотири основних. До шкільної програми крім загальноосвітніх предметів входили спеціальні: товарознавство й бухгалтерія [29].

Невеликі професійні школи або класи були при благодійних суспільствах і церквах.

Шляхетне завдання ліквідації неграмотності серед дорослого населення ставили недільна жіноча школа, відкрита Жіночим благодійним товариством, суботня жіноча школа при Талмуді-Торі, п'ятнична татарська жіноча школа, а також вечірні класи для дорослих при початкових школах. У колись практично всіх навчальних закладів градоначальства в ролі турботливих няньок стояли приватні добродійники. Так, чоловіча гімназія успішним подоланням важкого

15. Учні гімназії на уроці фізкультури.
1910-ті рр. Фото з сімейного архіву
Добрових. Фонди КГИКЗ, Ф-76.30.
Публікується вперше.

періоду становлення багато в чому була зобов'язана приватній добродійності. Будинок гімназії, який вимагав ремонту, узявся перебудувати за свій рахунок купець першої гільдії Іван Деопік, інженер-полковник Починський, власник механічного закладу, пожертвував гімназії фізичні інструменти. Істотну допомогу зробив купець першої гільдії К. Константинов, за що по Міністерству народної освіти й був нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. Хтось жертвував навчальним закладам ікони, хтось — гроші й навчальні посібники, хтось засновував іменні стипендії: будь-який дарунок приймався з удячністю. До початку ХХ ст. допомогу навчальним закладам робили і ряд благодійних товариств: Піклування про недостатніх учнів при Керченських гімназіях, Жіноче благодійне товариство, Товариство піклування про дітей та ін.

Не применшуючи ролі приватної добродійності, треба все-таки визнати, що основна вага з утримання навчальних закладів лягала на загальнодержавний і міський бюджети. Наявні дані дозволяють зробити висновки, що, починаючи з 1860-х рр., місто витратило на освіту близько 20% доходів. Так, у 1890-ті фінансову допомогу від міського громадського управління одержували дівочий інститут, обидві гімназії, морехідний клас, церковно-парафіяльні школи, Талмуд-Тора, татарська школа й ін., а міські однокласні школи в селищах утримувалися винятково коштом міста. Особливою статтею міського бюджету передбачалося виділення стипендій не тільки деяким учням керченських гімназій, але й студентам вищих навчальних закладів. Так, за рішенням Думи 1896 р. стипендії одержували: Г. Калмиков — на навчання в Академії мистецтв (раніше йому виплачувалася стипендія на навчання в Одеському училищі мистецтв), Лебединська — на навчання в Московській консерваторії, Грінберг — на навчання у Казанському університеті та ін.

Об'єднаними зусиллями міського громадського управління, приватних добродійників, громадськості й центральної влади до початку ХХ ст. у Керч-Єнікальському градоначальстві була сформована досить розвинена для свого часу система освітніх установ різних рівнів. Освіта, яка була у першій половині ХІХ ст. привілеєм елітної частини суспільства, до кінця ХІХ ст. стала доступною більш широким соціальним шарам, хоча й в обмеженому обсязі. У справі освіти широких народних мас міському управлінню вдалося досягти певних успіхів. Згідно зі статистичними даними до початку ХХ ст. в градоначальстві 42,8% населення було грамотним. За цим показником Керч-Єнікальське градоначальство посідало друге місце у Таврійській губернії.

Не менш вражаючими були й успіхи середніх навчальних закладів Керчі, зі стін яких вийшов цілий ряд блискучих освічених молодих людей, що виявили себе на всіляких поприщах.

1. Одесский вестник. — 1830. — 10 сентября.
2. *Говоров Д. Г.* Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем Институте с основания его в 1833 г. по 1883 г. — Керчь, 1896.
3. Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — 1867. — Ч. СXXXVI. — С. 166–167.
4. *Федотов П. М.* Пятидесятилетие Керченской Александровской гимназии (1863–1913 гг.): Историческая записка. — Керчь, 1914. — С. 28.
5. Там само. — С. 107.
6. Архів Керченського історико-культурного заповідника (далі — КДІКЗ). — Оп. 5. — Спр. 26. Воспоминания выпускника 1913 г. керченской гимназии Аверкиева Федора Васильевича. — Арк. 5.
7. Векшинський Сергій Аркадійович (1896–1974) — академік, один з засновників радянської електронної промисловості. У 1910–1914 рр. мешкав у Керчі. Випускник Керченської чоловічої гімназії (1914 р.), яку закінчив зі срібною медаллю й нагородою з фізики. Виконані під його керівництвом прилади й установки термоядерного синтезу зіграли важливу роль у розвитку радянської ядерної техніки. Значний внесок зробив Векшинський і в космічне приладобудування.
8. Шенгелі Георгій Аркадійович (1894–1956) — визначний поет і перекладач. Випускник Керченської чоловічої гімназії (1914 р.). Автор поетичних збірок: «Рози зі цвинтаря» (1914), «Квітень над обсерваторією» (1917), «Раковина» (Керч, 1918), «Єврейські поеми» (Харків, 1919), «Норд» (1927), «Планер» (1935). З 1933 р. — редактор у відділі «Творчості народів СРСР» і одночасно в «Секторі західних класиків» Держлітвидава. За тридцять із зайвим років ним перекладено російською мовою понад 140 тис. віршових рядків.
9. Добров Георгій Іванович (1860–1945) — учитель народної Булганакської школи, болгарин. Перед тим викладав у різних сільських школах Криму. Брав участь у першому Всеросійському перепису населення 1897 р., за що був нагороджений медаллю. За педагогічну діяльність одержав звання особистого почесного громадянина Керчі. Після встановлення радянської влади був звільнений у зв'язку із закриттям школи. 1944 р. у віці 84 років висланий у Пермську область разом із дружиною, де й помер.
10. Добров Олександр Георгійович (1895–1920) — син Г. І. Доброва, випускник керченської гімназії. По закінченні прискореного курсу Михайлівського артилерійського училища наказом від 14.05.1915 був зведений у прапорщики із зарахуванням по польовій легкій артилерії. Брав участь у боях на Північно-Західному фронті в роки Першої світової війни. Був нагороджений Георгіївськими хрестами. 1920 року, відступаючи з Білою армією, потрапив у Крим. За даними із сімейного архіву, був повішений більшовиками за те, що відмовився розстріляти товариша.
11. ЖМНП. — 1868. — Ч. СXXXVII. — С. 31.
12. Росписи доходів і расходів города Керчи на 1896 год. — Керчь, 1896. — С. 69.
13. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. — Керчь, 1904. — С. 87.
14. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 79. Воспоминания А. Соловьевой о Керченской гим-

нази (1904–1911 гг.). — Арк. 3.

15. Державний архів АР Крим (далі — ДА АРК). — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 6894. — Арк. 184.

16. Памятная книжка Керчь-Еникальского Градоначальства на 1863 год. — Керчь, 1863. — С. 243–244.

17. ЖМНП. — 1868. — Ч. СXXXVII. — С. 49–50.

18. Росписи доходов и расходов г. Керчи на 1896 год. — С. 39.

19. Там само. — С. 75.

20. ДА АРК. — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 6894. — Арк. 183.

21. Там само. — Од. зб. 636а. — Арк. 23.

22. Там само. — Арк. 23 зв.

23. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 29. Воспоминания О. З. Мерлина-Севастопольского. — Л. 8.

24. Там само. — Спр. 98. Открытие в Керчи мореходного класса. — Арк. 7–8.

25. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. — Керчь, 1904. — С. 88.

26. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 139. Материалы по истории ГПТУ-12. — Арк. 12.

27. Там само. — Арк. 13.

28. ГА АРК. — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 3548.

29. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 161. Переписка с И. Е. Шматько по истории Керчи начала XX века. — Л. 35.